

Дошкільні виховання

12/88

НОВОРІЧЧЯ НА УКРАЇНІ

О. КУРОЧКІН,

канд. істор. наук, Ін-т мистецтвознавства,
фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського

Новорічна обрядова гра «Маланка».

СВЯТО зустрічі Нового року — одне з найдавніших і найпопулярніших у світі. Його відзначають усі народи земної кулі незалежно від соціальної, релігійної і расової приналежності. Щоправда, дати Нового року в різних частинах планети не збігаються: у більшості країн його зустрічають 1 січня, а в ряді країн Сходу — у час весняного рівнодення. В Індії, залежно від місцевості, новоріччя припадає на весну, літо чи осінь. Та попри зазначені відмінності це свято є загальнолюдським: у ньому яскраво виявляється спільність нашої цивілізації.

Історія відзначення Нового року вимірюється тисячоліттями. Змінювалися зовнішні форми і характер святкування, його зміст і символіка. З оволодінням людиною законами природи і суспільства, звбаченням її знань і досвіду воно вивільнялося з полону релігії та містицизму. Зростали оптимістичні тенденції, все голосніше звучали бадьорі життєрадісні ноти.

За релігійними уявленнями багатьох народів світу новорічні свята вважалися чарівним часом, коли пробуджувалась і ставала небезпечною всіляка «нечиста сила»: чорти, відьми, духи тощо. Незримо присутніми на святках були душі померлих родичів, яких також боялися і намагалися умилостивити. Дуже довго жила віра в те, що характер новорічного свята впливав на долю всього року. На ґрунті цих уявлень про особливу роль останніх днів старого і перших днів нового року сформувалися звичаї, обряди, заборони та обмеження, яких дотримувались у селянській родині аж до початку ХХ століття. В них яскраво відбивався світогляд хлібороба, його невпевненість у завтрашньому дні, страх перед стихійними силами природи і постійною загрозою розорення.

Традиційна новорічна обрядовість українців — це ціла низка зимових свят, серед яких особливо виділяється період дванадцятидення з кульмінаційними точками 25 грудня (Різдво) і 6 січня (Хрещення) за старим стилем. Навколо цих дат церковного та громадського календаря протягом віків склався надзвичайно багатий комплекс звичаєвості.

Казкова новорічна феєрія в українському селі, так мальовничо відображена у творчості М. Гоголя, розпочиналась увечері напередодні Різдва, який у різних місцевостях називався свят-вечором, багатою кутею, вілією, колядою. Сама підготовка до святкової вечери на багату кутю носила уроцистий характер і розгорталась як справжній ритуал. За народними уявленнями всі предмети, які стосувались

обрядового столу, набували чудодійної сили і відігравали роль важливого магічного або лікувального засобу.

На покуті під образами розстеляли чисте сіно, на яке ставили горщики з кутею й узваром. При цьому часто приказували: «Соб кутя на покуть, а узвар на базар». Подекуди горщики з кутею й узваром покривали обрядовим хлібом — книшем. Виймаючи кутю з печі і встановлюючи її на покуті, господиня наслідувала квотання курей — це, начебто, могло забезпечити високу несучість їх у наступному році. Якщо в господарстві були бджоли, аналогічну процедуру виконував господар: одягнувши шапку, рукавиці, він ніс кутю, імітуючи гудіння бджіл: «Гу, гу, гу».

Широко на Україні побутував звичай ставити на покуті сніп із жита, пшениці або вівса, який часто називався «дідухом», «колідником», «колядою». Іноді в нього встромляли косу, серп, граблі, що мало символізувати трудову діяльність у наступному аграрному сезоні. Вважалося добром прикметою, якщо «дідух» у перший день Нового року обмолочували хлопці-щедрівники, й цим зерном господар розпочинав весняну сівбу. Майстерно вплетені й оздоблені ялинковими прикрасами снопики ще й сьогодні можна зустріти в інтер'єрі житла деяких сіл Закарпаття й Прикарпаття.

На жаль, забувається нині така давня народна традиція, як обмін обрядовими стравами на свят-вечір, що не має жодного стосунку до християнської релігії. Вечеря, яку надсилали родичам, складалась, як правило, з головних ритуальних страв святкового столу: куті, узвару, риби, книшів, пирогів тощо. В окремих місцевостях кількість обрядового хліба була строго визначена і дорівнювала трьом. Приймаючи обрядові страви, господарі дякували і теж передавали дари — такі самі страви зі свого столу. Отже, обмін ритуальною вечерею символізував спорідненість двох сімей, їхню приязнь і взаємну щедрість. Дітей, які приносили вечерю, частували, обдаровували гостинцями — пиріжками, горіхами, яблуками, цукерками. Цікава традиція існувала на Полтавщині. Тут у деяких селах на свят-вечір було заведено дарувати дітям спеціальне печиво: хлопчикам — у формі коника, дівчаткам — «баришні».

На відміну від свят-вечора, коли їли лише пісне, вечір 31 грудня в народі називався щедрим, або багатим, що пов'язано зі звичаєм готувати багатий святковий стіл. Однак в умовах капіталістичної дійсності щедрий набір страв (освячений традицією і необхідний, за

народними уявленнями, як запорука майбутнього щастя й достатку) був доступний лише заможним людям. Форми проведення новорічного свята у представників різних верств населення також були далеко не однакові. Добре відома всім ялинка до революції вважалася своєрідним соціальним символом, характерною ознакою заможності. Вона була своєю лише в панських покоях.

У суспільстві, де трудящі маси перебували під постійним соціальним і духовним гнітом, зрозумілі невпевненість і страх, з якими бідний селянин на порозі Нового року заглядав у майбутнє, не забуваючи навіть у годину святкових веселощів про темні, ворожі сили. Зневіра у власних силах живила віру в сили небесні, надприродні. Чимало традиційних новорічних обрядів, які виконувалися ще на початку ХХ ст., можуть здатися сьогодні наївною грою, тим часом вони були ритуалом, побудованим за принципом магічної аналогії (подібне викликає подібне). Так, у деяких місцевостях України господар ховався за новорічним столом, на якому стояли обрядовий хліб, пироги та інші страви, і питав дітей, чи бачать вони його. Діти відповідали, що не бачать. Тоді батько казав: «Дай же, боже, щоб і на той рік не бачили» (тобто, щоб на столі було стільки ж добра).

Ось іще кілька характерних прикладів ритуальних дій на Новий рік. Господар підходив з сокирою до дерева і звертався до нього: «Як уродиш — не зрубаю, як не вродиш — зрубаю», — тричі легенько торкався сокирою стовбура. За повір'ям наслідком цих дій мав бути рясний урожай фруктів. Щоб улітку позбутися гусені, тричі оббігали садок босоніж. Абсурдність цих звичаїв цілком очевидна.

Засобами ілюзорного чудодійного впливу на навколишній світ виступали також численні новорічні прикмети, ворожіння. Так, на Полтавщині спостерігали рух хмар у ніч на 1 січня: якщо вони йшли з півдня, вірили, що буде врожай на ярину, якщо з півночі — на озимину. Тієї ж ночі намагалися дізнатися, які зернові будуть найбільш урожайними наступного року. Для цього надворі лишали пучечки пшениці, жита, ячменю, вівса та ін. Вважалося, що краще вродить та культура, на яку випав іній.

Яскраво ігровий характер, хоча й з елементами пережиткових вірувань, носили дівочі ворожіння про шлюб, широко відомі на всій території України.

Взагалі ж традиційна аграрна новорічна святковість ніколи не зводилася тільки до релігійно-магічного змісту. Важливу роль у ній відігравали суто господарські, побутові, розважальні мотиви, звичаї та обряди сімейного або колективно-общинного характеру, народні норми та традиції дозволяли. Чимало прогресивних високохудожніх рис містили в собі новорічні обряди колядування, щедрювання, поспання, обрядові ігри з масками, народна драма, веселощі й розваги. Саме в них найяскравіше виявився загальний життєстверджуючий струмінь народної культури, стихійно-матеріалістичний світогляд трудящих, який протистояв церковному аскетизму, панівній офіційній культурі.

Давня традиція колядування, як і щедрювання, полягала в тому, що групи чоловіків, неодруженої молоді, дітей заходили на подвір'я кожної хати, піснями славили господарів, бажали їм здоров'я, достатку, за що отримували певну винагороду. В основі цих обходів лежала магічна ідея «першого дня», згідно з якою висловлені в період святковий побажання мали стати реальністю.

За своїм походженням колядування є позацерковним звичаєм, що існував задовго до прийняття християнства. Але з часом давні новорічні обходи, що несли в собі ідеї родючості, були частково християнізовані. Тому сьогодні треба розрізняти дві генетично відмінні форми колядування: світську та церковну. Сам народ визнавав такий поділ. Учасників традиційно-побутових обходів називали колядниками, протиставляючи їх колядникам церковним — христословом. Істотна відмінність простежується й у фольклорі різдвяних свят: з одного боку, календарні народні пісні переважно аграрного характеру, що славили господаря, господина, інших членів сім'ї, магією слова накликали на них багатство і добробут, з другого — релігійні колядки, вірші, кондаки, тропарі, в основі яких лежало свячене писання, насамперед легенда про народження Христа.

Відмінні щодо походження й ідейного спрямування дві групи різдвяних пісень активно взаємовпливали, тому й виникло чимало перехідних, гібридних форм колядок. На відміну від колядування обряд новорічного щедрювання значно менше зазнав церковних впливів.

Але колядки та щедрівки не можна оцінювати лише з погляду наявності в них релігійного змісту. Такий однобокий підхід, на жаль, тривалий час був визначальним. Новорічні пісні українського народу насамперед звеличували трудову людину, підносили її на крилах поетичної творчості, утверджували ідеали добра, справедливості, миру. Надзвичайно багаті тематика й образний світ колядок і щедрівок. Тут і мотиви створення світу, і сцени мисливського життя, відображення князівсько-дружинного побуту древніх русичів, і розповіді про козацькі військові походи, і картини мирної хліборобської праці, громадські та родинно-побутові стосунки.

У колядках та щедрівках, адресованих хлопцям і парубкам, возвеличувалися такі риси характеру, як хоробрість, сила, відвага, благородство, вірність обов'язку. Але найвища честь для юнака — чесна праця на рідній землі.

З великою симпатією у новорічній пісенності змальовується образ дівчини. Своєю красою вона подібна до сонця, зорі або червоної калини. Її головні якості, крім того, — розум та працьовитість. Вона вміє

все, що треба у господарстві: «брати льон», «біль білити», «шовк ткати», «виноград садити», «худобу пасти» тощо.

Усна народна творчість — мудрий педагог. За словами відомого фольклориста О. І. Дея, «щедрівки та колядки в своїх класичних зразках — є саме тим мистецтвом, що вчить краще жити на світі. Тим-то воно заслуговує широкої популяризації й розвитку в наші дні в умовах вільного соціалістичного життя, яке піднесло трудову людину на високий п'єдестал краси й пошани».

Звичай колядування-щедрювання у недавньому минулому відігравав важливу роль у розвитку народної музичної і пісенної творчості. Новорічні наспіви виконувалися перед хатою або в хаті колективами (співочими ватагами, гуртами) різного складу: парубочими, дівочими, дитячими, старшого віку. Це визначало певні особливості мелодики, ритму й навіть змісту. Дитяче колядування мало спрощену форму — від власне колядки лишалася тільки кінцівка — вимога або прохання винагородити.

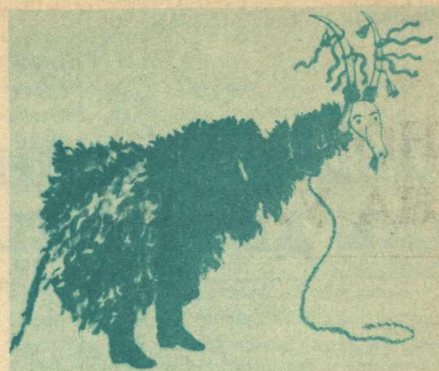
За традицією колядники обирали старшого — «отамана» або «березу» й міхонішу, який носив зібрані під час обходів продукти. До складу ватаги нерідко входили музики й танцюристи. Музичний супровід колядок (скрипка, бубон, цимбали) практикувався досить широко, але частіше новорічні пісні співали без нього.

Обряд колядування у різних місцевостях мав деякі відмінності. На Східній Україні переважали обходи із зіркою, що виготовлялась, як правило, зі звичайного решета, до якого приладжували «роги» (від 5 до 12). Потім цю конструкцію обклеювали різнокольоровим папером, прикрашали фольгою, стрічками та китицями. Всередину вставляли свічку — так утворювалося щось на зразок чарівного ліхтаря.

На Західній Україні частіше ходили з вертепом, який формою нагадував хату або церкву. Відомі й більш ускладнені моделі вертепу, що являли собою справжній театр ляльок. На відміну від Західної Європи, де вертеп довгий час функціонував у лоні церкви, у східнослов'янських народів він від самого початку мав найтісніший зв'язок із демократичною театральновидовищною культурою трудящих мас.

З різдвяно-новорічними святами пов'язаний і традиційний карнавал українців. Особливо популярною була драматизована обрядова гра за участю масок «Коза», що мала свій характерний ритуальний сценарій, пісенний і музичний репертуар. Назва походить від імені головного діючого персонажа — парубка, перевдягнутого козою (звичайний костюм рядженого складав звернутий кожух та дерев'яний макет голови тварини). Центральним у ритуальному дійстві був танець кози під супровідну пісню, її «вмирання» й «воскресіння», що символізувало циклічний кругообіг часу, прихід Нового року. На останній стадії свого існування обряд «Коза» втратив початкову магічну функцію і трансформувався у народну виставу пародійно-гумористичного плану.

Переважно у південно-західних областях України до наших днів побутує новорічний обряд «Маланка» (названий за ім'ям головного діючого персонажа Маланки — хлопця, перевдягнутого в жіночий народний костюм). Таку ж назву має і героїня супровідних пісень-щедрівок. Під хатою або зайшовши до неї, масковані учасники

Карнавальні маски «Коза», «Журавель».

процесії розігрували кумедні сценки-інтермедії. Маланка зображувала господиню, що все робить недоладно — б'є посуд, миє піч водою, а лави підмазує глиною, підмітає сміття від порога до середини хати, розпліскує воду тощо.

Структура традиційних карнавальних образів «Маланки» багатопланова і відображає різні етапи уявлень людей про навколишній світ — з давніх часів до наших днів. Вона включає в себе маски тварин — Кози, Ведмеда, Журавля, Бика, Коня, пов'язані з культом предків маски Діда й Баби, а також інші соціально-побутові й національні персонажі. У радянський час цей стародавній обряд демонструє свою життєрадісність, здатність до дальшого розвитку й оновлення. У ньому знайшли своє місце сучасні маски — Дід Мороз, Снігуронька, Ковбой, Модник, Три Мушкетери, Карлсон та ін.

Загалом традиційна новорічна обрядовість українців являє значний інтерес як джерело збагачення сучасної святково-обрядової культури. Життя підтверджує, зокрема, що переосмислені на нових лад традиційні щедрівки можуть бути чудовим доповненням радянського новорічного свята. Певне місце в ньому можуть посісти також обрядові ігри, маски та символи.